

Acció socioeducativa i salut mental

Asun Pié Balaguer
Martín Correa-Urquiza
Ángel Martínez Hernáez

PID_00192049

Material docent de la UOC

Asun Pié Balaguer

Doctora en Pedagogia per la Universitat de Barcelona (UB) i educadora social. Ha estat professora de la Universitat Ramon Llull fins al 2010. Actualment és professora als Estudis de Psicologia i Ciències de l'Educació de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC) i professora associada a la Facultat de Pedagogia de la UB. Les seves línies de recerca principals se centren en la participació ciutadana en matèria de polítiques de dependència, la construcció social de la discapacitat i les seves noves formes d'inclusió social, amb un aprofundiment especial en els moviments socials i pedagògics crítics i la incidència que tenen en l'educació social. Algunes de les seves publicacions destacades són *Pedagoqueer: resistències y subversions educativas* (2011); *Discapacitat, vulnerabilitat i dependència: la corporeïtzació de la pedagogia* (2011); el treball de tesi doctoral *De la reinvençió de la discapacitat o de l'articulació de nous tipus de trànsit social: la pedagogia i les seves formes sensibles* (2010, UB); *Educació social i teoria queer: de l'alteritat o les dissidències pedagògiques* (2009); *De la teoria queer i les altres maneres de pensar l'educació* (2009). És membre fundadora de la Cooperativa Aixec. Milita pels drets de les persones amb diversitat funcional en col·laboració amb el Fòrum de Vida Independent. Col·labora amb el Grup de Recerca ATIC (UOC) i és membre del Grup de Recerca LES (Laboratori d'Educació Social - UOC).

Martín Correa-Urquiza

Doctor en Antropologia Mèdica i Salut Internacional, antropòleg i llicenciat en Ciències de la Comunicació. És professor associat als departaments d'Infermeria i Antropologia de la Universitat Rovira i Virgili (URV) de Tarragona. És professor convidat a l'Escola Universitària Gimbernat (Universitat Autònoma de Barcelona). Treballa com a investigador en diferents projectes vinculats a la URV i a l'Institut Català d'Antropologia. És membre de la Xarxa d'Investigadors sobre Donació i Trasplantament d'Òrgans (París / Buenos Aires). Les seves línies de recerca se centren en el camp dels processos de salut i malaltia, específicament en la dimensió social del patiment i en les estratègies profanes d'aproximació al malestar. Algunes de les seves publicacions són *Territorios y prácticas de la enfermedad* (2010); *Radio Nikosia. Análisis de un nuevo dispositivo de inclusión, comunicación e intervención social en el ámbito de la salud mental* (2010, 1r. Premi Ferran Salsas i Roig); *La Evidencia Social del Sufrimiento Mental* (Correa-Urquiza et al., 2008); *La rebelión de los saberes profanos* (2010, tesi doctoral); *Arte, intervención y acción social. La creatividad transformadora* (2010, cap. 24). Entre altres participacions ha estat convidat com a ponent al Mansfield College of Oxford en la 4th Global Conference: Madness - Probing the Boundaries 2011. És membre fundador i coordinador de l'Associació Sociocultural Radio Nikosia.

Ángel Martínez Hernáez

Doctor en Antropologia Social per la Universitat de Barcelona i màster en Psiquiatria social per la mateixa universitat. Ha estat professor associat de la Universitat de Barcelona i professor i investigador visitant en diverses universitats i centres de recerca d'Europa, els Estats Units i l'Amèrica Llatina. Actualment és professor titular a la Universitat Rovira i Virgili. Els seus camps de recerca són l'antropologia mèdica, les polítiques sanitàries a Europa i l'Amèrica Llatina, la salut mental i les cultures amazòniques. Ha estat assessor de diferents organismes públics, entre els quals, el municipi de Porto Alegre (Brasil) i el VI Programa marc de la Unió Europea. Entre les seves publicacions destaquen els llibres següents: *What's behind the symptom?* (2000, Londres / Nova York, Routledge) i *Antropología médica: Teorías sobre la cultura, el poder y la enfermedad* (2008, Barcelona, Anthropos Editorial).

L'encàrrec i la creació d'aquest material docent han estat coordinats per la professora: Asun Pié Balaguer (2012)

Primera edició: setembre 2012

© Asun Pié Balaguer, Martín Correa-Urquiza, Ángel Martínez Hernáez

Tots els drets reservats

© d'aquesta edició, FUOC, 2012

Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Disseny: Manel Andreu

Realització editorial: Eureka Media, SL

Dipòsit legal: B-17.170-2012

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Introducció

En aquesta assignatura ens acostarem al fenomen de la bogeria per mitjà de les múltiples significacions possibles que té. Intentarem analitzar la realitat del patiment mental des d'una perspectiva dinàmica i oberta, assumint-la com una entitat no estanca, sinó movedissa, entrelaçada amb els canvis socials i culturals que de moltes maneres la defineixen, l'expulsen o l'acullen. Algunes de les aportacions de l'antropologia mèdica, de la sociologia, de la psicologia, de la filosofia i de la psiquiatria mateixa ens ajudaran aquí a anar reflexionant sobre les diferents maneres a partir de les quals la societat s'ha anat relacionant amb el que hem anomenat *bogeria* i com aquestes mateixes maneres de vincular-se han anat "ressonant" en la vida dels individus afectats. La bogeria és una categoria que al llarg de la seva història ha experimentat una sèrie de reduccions, torçaments, esborraments i constriccions que han determinat unes maneres específiques d'aproximar-se a les persones que en pateixen. En la literatura que s'utilitza majoritàriament en matèria de salut mental, l'enfocament epistemològic és d'aproximació biomèdica, que sol considerar l'individu i el seu organisme com a responsable únic i fonamental dels seus problemes. Segons aquesta concepció, una persona amb problemes de salut mental és el resultat d'una determinada disfuncionalitat orgànica. La nostra intenció aquí és desentranyar les causes i les conseqüències d'aquest tipus d'articulacions i analitzar els possibles beneficis de considerar el patiment mental com un fenomen de característiques més àmplies; és a dir, relacionat amb qüestions socials, culturals, psíquiques i biològiques. Plantegem que fonamentalment el que ha ocorregut i ocorre en les societats actuals en relació amb el patiment mental és una tendència al reduccionisme, a una contracció constant de tot patiment en les dimensions biològiques i orgàniques, cosa que alhora determina una orientació dels tractaments vinculada exclusivament a l'àmbit farmacològic. Això ha comportat, al cap i a la fi, la reproducció sistemàtica d'una única mirada i aproximació al fenomen de la bogeria, l'organicista, en detriment d'altres hermenèutiques possibles. Aquí estudiarem els processos històrics que han afavorit aquests tipus de discursos i articulacions, i les maneres a partir de les quals s'han anat desenvolupant, des d'aquesta mateixa perspectiva biomèdica, la majoria de les xarxes i dels serveis de salut mental.

La finalitat d'aquesta assignatura és comprendre la realitat del patiment mental com un fenomen complex que exigeix, alhora, una complementarietat disciplinària, una obertura conceptual i un exercici permanent de reflexió crítica. Un treball d'anàlisi per a desentranyar el que ens poden aportar les disciplines socials a l'hora d'aproximar-nos a uns problemes de connexions evidents amb l'univers del fet sociocomunitari.

Ens interessa, alhora, posar un èmfasi especial en les narratives, els *sentiments* i *patiments* dels afectats mateixos. És a partir d'ells, del seu discurs posat en simetria i complementarietat amb els sabers experts de les ciències socials i de les ciències biomèdiques, que pensem que es pot contribuir a repensar el fenomen de la bogeria.

De vegades per excés, de vegades per defecte, de vegades per omissions o pel fet d'insistir massa en el que no va bé, es dedueix també, de tot l'entramat discursiu que presentem aquí, una proposta. És aquesta proposta la que dona un valor especial a aquest text, atès que, en certa manera, cobreix un buit conceptual i epistemològic del camp de la salut mental. Treballarem, per tant, també aquesta proposta, que al cap i a la fi entenem com a legitimació de la paraula, tant dels sabers propis dels afectats com dels relatius a les ciències socials, tradicionalment subalternitzats en tota aproximació institucional a la qüestió. Així, doncs, de la revisió cronològica i històrica en sentit ampli, sobre esdeveniments i sabers, passarem a revisar el tram de la història que ha parlat de govern i tancament. Posteriorment revisarem els processos d'estigmatització i les possibilitats a què pot donar oportunitat allò que hem anomenat *arqueologia de la subjectivitat*, i també les aportacions de l'antropologia en matèria de salut mental que, finalment, embastarem en una proposta educativa, ara necessàriament polititzada, en els últims mòduls.

Podem dir que alguns dels autors del material s'adhereixen a una necessitat de construir des dels marges, en aquests territoris límit des dels quals es poden iniciar les grans transformacions. El camp de la salut mental requereix constantment noves eines, noves reflexions i pensaments que portin a un estat dinàmic, d'acord amb la realitat social i humana de les persones que tenen aquest tipus de patiments. Els autors es constitueixen alhora com a actors de projectes, recursos i, per què no, recerques també, que s'obren a altres perspectives sobre el tema i que estan tenint resultats interessants en la recuperació d'un millor estat per als diagnosticats. És justament aquesta experiència acumulada la que s'ha recopilat aquí en forma de material didàctic. Un saber, doncs, disposat per a compartir en processos formatius.

Objectius

1. Comprendre les vinculacions històriques entre *societat* i *bogeria*.
2. Comprendre les formes històriques i contemporànies de tractar i governar la bogeria.
3. Comprendre els diferents elements i categories que constitueixen els factors de generació de malestar en l'àmbit del patiment mental.
4. Analitzar les implicacions del model biomèdic hegemònic en el camp de la salut mental.
5. Analitzar la importància de considerar els factors socials, polítics, econòmics i culturals i les diferents perspectives i abordatges en els processos de salut i malaltia.
6. Analitzar, com a professionals, la importància de l'anàlisi i la reflexió crítica permanent a l'interior dels processos i dispositius de salut mental.
7. Reflexionar sobre el valor de les narratives d'aflicció en el context de l'atenció en salut mental.
8. Analitzar les implicacions pedagògiques d'una aproximació antropològica (hermeneuticocrítica) al fenomen de la bogeria.
9. Comprendre l'abast del fet polític en matèria de salut mental.

Continguts

Mòdul didàctic 1

Història de la bogeria

Martín Correa-Urquiza

1. Les modificacions semàntiques de la bogeria
2. De Freud a Kraepelin i viceversa
3. Les grans reformes i els seus antecedents
4. De la reforma a Espanya a avui dia
5. Les particularitats del model català

Mòdul didàctic 2

Les formes de govern de la diferència i el tancament de la bogeria

Asun Pié Balaguer

1. Moviment i reclusió
2. Les maneres de tractar: del tancament a l'autoregulació vigilada
3. Aproximació crítica a la lògica del tancament
4. Més enllà dels murs

Mòdul didàctic 3

La vida deshabitada

Martín Correa-Urquiza

1. L'estigma com a procés de deshistoriarització
2. L'estigma com a acció transversal i longitudinal
3. La desarticulació de la identitat
4. Diferents estigmes, un sol estigma
5. Mitjans de comunicació i estigma
6. Que és la normalitat?
7. De rols, estatus i altres llocs simbòlics
8. Arqueologies de la subjectivitat com a punts de partida

Mòdul didàctic 4

Antropologia mèdica i salut mental

Martín Correa-Urquiza

1. Una aproximació antropològica
2. Eficàcia biològica / eficàcia simbòlica
3. La simetria analítica en el camp dels sabers i les narratives
4. El model biomèdic hegemònic
5. Particularismes divergents entre narratives. Un cas
6. Sobre la concepció de la idea de salut

Mòdul didàctic 5

Dels sabers profans i d'aquells territoris des d'on es pot articular l'àmbit comunitari

Martín Correa-Urquiza

1. Nous territoris d'acció i escolta social
2. Sabers profans, estratègies possibles
3. Models d'autoatenció
4. De recuperacions possibles
5. Desemmalaltir identitats
6. Alguns exemples que passen
7. El cas d'una ràdio
8. Una experiència internacional
9. Conclusió

Mòdul didàctic 6

Narratives d'aflicció

Ángel Martínez Hernáez

1. Interpretar, explicar, descriure
2. Com s'han d'interpretar etnogràficament les narratives d'aflicció?
3. Estratègies interpretatives
4. Narratives i salut mental

Mòdul didàctic 7

La desterapeutització de l'educació social en salut mental

Asun Pié Balaguer

1. La lògica biomèdica en educació social
2. Processos i condicions per a la desterapeutització

Mòdul didàctic 8

Pedagogia crítica i política en salut mental

Asun Pié Balaguer

1. El patiment social i l'ésser corporal
2. La dimensió política de la malaltia
3. La militància i la reapropiació dels patiments

Bibliografia

- Canguilhem, G. (1971). *Lo normal y lo patológico*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Correa-Urquiza, M. (2009). *La rebelión de los saberes profanos. Otras prácticas, otros territorios para la locura*. Tesis doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.
- Correa-Urquiza, M., Silva, T., Belloc, M., i Martínez Hernández, Á. (2006). La evidencia social del sufrimiento. Salud mental, políticas globales y narrativas locales. *Revista Quaderns*, 22. Barcelona: Ed. UOC-ICA.
- Deligny, F. (1971). *Los vagabundos eficaces*. Barcelona: Laia.
- Foucault, M. (1967). *Historia de la locura en la época clásica*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Foucault, M. (1975). *Vigilar y castigar*. Madrid: Siglo XXI.
- Foucault, M. (1991). *Saber y Verdad*. Madrid: Ed. La Piqueta.
- Freire, P. (1970). *Pedagogía del oprimido*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Freire, P. (2001). *Pedagogía de la indignación*. Madrid: Morata.
- Goffman, E. (1963/1989). *El estigma. La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Goffman, E. (1988). *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Kaffman, M. (2006). Manejo comunitario de la enfermedad mental: una alternativa diferente de la internación. A J. Elizur i S. Minuchin. *La locura y las instituciones: familias, terapia y sociedad* (pp. 214-261). Barcelona: Gedisa.
- Kleinman, A. (1988). *The Illness Narratives. Suffering Healing and the Human Condition*. Nova York: Basic Books.
- Kleinman, A. i Kleinman, J. (2000). *Lo moral, lo político y lo médico. Una visión socio-somática del sufrimiento*. A E. González i J. M. Comelles (Eds.), *Psiquiatría transcultural* (pp. 13-35). Madrid: Asociación Española de Neuropsiquiatría.
- Mannoni, M. (1979). *La educación imposible*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Martínez Hernández, Á. (1994). *El síntoma y sus interpretaciones: en los límites de la Psiquiatría y la Antropología de la medicina contemporáneas*. Tesis doctoral presentada al Departament d'Antropologia Cultural i Història d'Amèrica i d'Àfrica de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- Martínez Hernández, Á. (1998). *Has visto llorar a un cerezo*. Barcelona: Ed. Universitat de Barcelona.

Martínez Hernández, Á. (1998b). Antropología versus psiquiatría: el síntoma y sus interpretaciones. *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 68 (XVIII), 645-659.

Martínez Hernández, Á. (2008). *Antropología Médica. Teorías sobre la cultura, el poder y la enfermedad*. Barcelona: Anthropos.

McLaren, P. (1997). *Pedagogía crítica y cultura depredadora: políticas de oposición en la era posmoderna*. Barcelona: Paidós.

Menéndez, E. (1984). *El Modelo Médico Hegemónico. Transacciones y alternativas hacia una fundamentación teórica del modelo de autoatención en salud* [disponible a l'Arxiu d'Etnografia de Catalunya, 3]. Mèxic: Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social.

Menéndez, E. (1992). *Modelo hegemónico, modelo alternativo subordinado, modelo de autoatención. Caracteres estructurales*. A R. Campos (Comp.), *La antropología médica en México* (tom 2, pp. 9-24.). Mèxic: Instituto Mora / Universidad Autónoma Metropolitana.

Menéndez, E. (2005). Intencionalidad, experiencia y función. La articulación de los saberes médicos. *Revista de Antropología Social*, 14, 33-69. Mèxic.

Pié, A. (2006). La pedagogía social instituida. A J. Planella i J. Vilar (Coord.), *La pedagogía social en la sociedad de la información* (pp. 115-162). Barcelona: UOC.

Pié, A. (2010). *De la reinvençió de la discapacitat o de l'articulació de nous tipus de trànsit social: la pedagogia i les seves formes sensibles*. Tesis doctoral presentada a la Universitat de Barcelona.

Rancièrre, J. (2003). *El maestro ignorante*. Barcelona: Laertes.

Ricoeur, P. (1969). *Le conflit des interpretations: essais d'herméneutique*. París: Éditions du Seuil.

